

De eeuw van ongeloof

De constructie van de ‘achttiende eeuw’ in Groens

Ongeloof en Revolutie (1847)

MATTHIJS LOK*

The century of unbelief. Constructing the enlightened eighteenth century in Groen van Prinsterer's *Ongeloof en Revolutie* (1847)

This article analyses the construction of the ‘eighteenth century’ as a historical concept in the treatise *Ongeloof en Revolutie* (Unbelief and Revolution) (1847) by the Dutch protestant statesman and critic of the Enlightenment Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876). In this work, which describes and laments the rise of ‘unbelief’ in eighteenth-century Europe, Groen paradoxally creates the idea of a homogenous and atheistic eighteenth century, building on an older tradition of protestant criticism of enlightened philosophy. Despite his critical stance Groen also values the eighteenth century for its dynamism and sees this century as a crucial epoch in European and Dutch history. The article draws parallels between the Dutch protestant and the French catholic conceptualisation of the enlightened eighteenth century, and advocates a comparative and transnational study of early conservative and anti-enlightened thought.

Eeuwen zijn bij uitstek de eenheden van moderne (cultuur-)historische periodisering.¹ Eeuwwenden lijken door hun eenvoud vanzelfsprekende begin- en eindpunten van historische tijdvakken, overgangstijden van het ene naar het andere tijdperk. De ‘zeventiende eeuw’, ‘de achttiende eeuw’ en ‘de negentiende eeuw’ worden gezien als vanzelfsprekende en neutrale historische categorieën met een eigen uniek karakter en historische kleur. De vele handboeken die een eeuw bestrijken zijn hier getuigen van.² De schijnbaar objectieve inde-

* Ik dank de anonieme peer reviewer en de redactie van *De Negentiende Eeuw* voor hun waardevolle commentaar op dit artikel.

1 Volgens P. Blaas is het periodiseren typerend voor de moderne geschiedwetenschap: ‘Periodiseren vormt een essentieel onderdeel van het historisch interpreteren en verklaren. Door het achteraf aanwijzen van begin- en eindpunten en het karakteriseren c.q. benoemen van perioden structureert de historicus het verleden. (...) Als historici periodiseren, brengen zij cesuren aan en spreken zij zich in feite uit over duur en verandering (...) Periodiseren is het bewerken van de objectieve en subjectieve tijd. Door achteraf vooruit te zien geeft de periodiserende historicus vorm aan de tijd. Door periodisering wordt de tijd gehistoriseerd en deze geperiodiseerde tijd is bij uitstek de tijd van de historische wetenschap.’ P. Blaas, ‘Vorm geven aan de tijd. Over periodiseren’, in: M. Grever en H. Jansen, *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 47.

2 Zie bijvoorbeeld de nieuwe algemene geschiedenis van Nederland die door Bert Bakker aan het begin van de eenentwintigste eeuw wordt uitgeven, maar ook de grotendeels op eeuw geordende *Short Oxford History of Europe*.

ling van de Nederlandse en Europese geschiedenis in perioden van een eeuw wordt versterkt door instituties, zoals de naar eeuw geordende werkgroepen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en hun bijbehorende wetenschappelijke tijdschriften. De indeling in 'eeuwzalen' van het Rijksmuseum te Amsterdam, dat zich als het nationale historische museum van Nederland presenteert, bevordert eveneens het denken over de Nederlandse geschiedenis in termen van eeuwen met een eigen specifieke 'tijdgeest'. De neutraliteit van de eeuw als categorie om de geschiedenis te ordenen volgt echter niet logisch uit de tijd zelf. In een aantal opzichten zou in de Nederlandse politieke geschiedenis bijvoorbeeld de periode 1750-1850, een naamloos tijdvak van honderd jaar cruciaal voor de vorming van de Nederlandse natiestaat, een meer voor de hand liggende tijdseenheid zijn dan 'de' achttiende of 'de' negentiende eeuw.³ Toch blijven historici en het bredere publiek schijnbaar onvermijdelijk denken in termen van eeuwen als belangrijkste historische ordeningsprincipe.

De Rotterdamse historicus Piet Blaas stelt dat het historische denken in termen van eeuwen een bij uitstek 'modern' fenomeen is.⁴ Uit de kerkgeschiedenis werd in de zestiende eeuw de gewoonte overgenomen de tijd in te delen in synchrone eenheden van honderd jaar. De eeuw erna werd het van oorsprong militaire 'centuria'-begrip 'getemporaliseerd' en ging men spreken van het begin, midden en einde van een eeuw.⁵ In de achttiende eeuw werd het eeuwbegrip ook kwalitatief ingevuld: de eeuwen kregen een eigen karakter en unieke 'tijdgeest' toebedeeld. De verschillende (Europese) eeuwen zijn in de loop van de geschiedenis gekoppeld aan overkoepelende colligerende begrippen. De zestiende eeuw is zo de eeuw van de Reformatie geworden, de zeventiende van de Barok, de achttiende van de Verlichting en de negentiende eeuw van de 'opkomende' burgerij en de industriële revolutie.⁶

Het idee van de eeuw als afgeronde historische periode met een homogeen en uniek karakter is, kortom, in hoge mate de schepping van publicisten en historici vanaf de achttiende eeuw zelf. In dit artikel wil ik het ontstaan van het beeld van de 'achttiende eeuw' als een tijdvak bij uitstek gekenmerkt door het allesomvattende begrip van de (uniforme en seculiere) Verlichting in Nederland nader onderzoeken. Het idee van 'de verlichte achttiende eeuw' is, zo zal ik betogen, niet een historisch 'gegeven' maar tot op zekere hoogte een negen-

3 Zie voor de Nederlandse *Sattelzeit*: N.C.F. van Sas, 'De metamorfose van Nederland', in: idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 17.

4 P. Blaas, 'Het paradigma van de eeuwwende', in: idem, *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000) 5-23. Blaas schrijft helaas niets over de rol van het eeuwendenken buiten de Europese/Westerse historische traditie.

5 'Het (militaire) begrip *centuria* duidde een numerieke exactheid aan die de begrippen *saeculum* en *aeuum* nooit bezeten hadden en pas nadien zouden krijgen in het Frans (*siècle*) en Nederlands (eeuw). Slechts het Engels en het Duits namen het *centuria*-begrip over ("century" en "Jahrhundert").' Blaas, 'Paradigma', 18.

6 In het eerste moderne historische museum, het Musée des Monuments Français van A. Lenoir, kreeg iedere eeuw haar eigen zaal toegewezen waarin de karakteristieken van een bepaalde eeuw gevisualiseerd werden. Blaas, 'Paradigma', 19. Idem, 'De onzekere burgerij', in: idem, *Burgerlijke eeuw*, 97.

tiende-eeuwse historische constructie.⁷ Daarbij wil ik met name kijken naar de – in mijn ogen – in de Nederlandse historiografie relatief ondergewaardeerde rol van de critici van de achttiende eeuw bij de beeldvorming van dit tijdvak: de protestantse antiverlichters van de late achttiende eeuw en vroege negentiende eeuw.⁸ De vraag is welke bijdrage juist de bestrijders van wat zij beschouwden als de perfide ‘eeuw van ongelooft’ paradoxaal genoeg leverden bij het ontstaan van het moderne beeld van de achttiende eeuw.

Het belangrijke werk *Ongelooft en Revolutie* (1847) van de protestantse Verlichtingscriticus en zelfverklaarde antirevolutionaire staatsman en denker Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), staat in dit artikel centraal als casus om de rol van de protestantse Verlichtingscritici bij de vorming van het moderne idee van de achttiende eeuw te onderzoeken.⁹ *Ongelooft en Revolutie* was niet alleen bedoeld als een historisch werk, maar had volgens de auteur vooral ook het expliciete politieke doel om ‘het ensemble (zijn) convictiën over Staatsregt en Geschiedenis mede te deelen’¹⁰ door een breed opgezet overzicht van de Franse en Europese revolutie en zijn voorgeschiedenis evenals een kritische analyse van de verlichte en revolutionaire denkbeelden. De ‘achttiende eeuw’ wordt in dit werk niet allereerst als een specifieke historische periode beschouwd, maar bovenal als een door Groen verfoeide ‘tijdgeest’, een ‘nieuwe beweging der menschheid’ met als voornaamste kenmerk het religieuze ‘ongelooft’.¹¹ Wel viel volgens Groen de opkomst van het ongelooft samen met het begin van de achttiende eeuw als historisch tijdperk en vormde de ontwikkeling van de antichristelijke ideeënwereld het dominerende hoofdkenmerk van deze historische eeuw.

Dit artikel is als volgt opgezet. In de eerstvolgende paragraaf zal ik in mijn onderzoek naar de protestantse constructie van de achttiende eeuw eerst als spiegelbeeld van de Nederlandse casus de rol die Franse en overwegend katho-

7 Het internationale verlichtingsonderzoek van de afgelopen decennia heeft het idee van een homogene en antireligieuze Europese verlichting in belangrijke mate ontkracht. Zie bijvoorbeeld voor een beknopte inleiding die het pluralisme van de Verlichting benadrukt: R. Porter, *The Enlightenment* (Basingstoke 2001). Studies die het religieuze karakter van het (gematigde) Verlichtingsdenken op de voorgrond plaatsen zijn: D. Sorkin, *The Religious Enlightenment. Protestants, Jews and Catholics from London to Vienna* (Princeton 2008); J.D. Burson, *The rise and fall of theological Enlightenment. Jean Martin de Prades and ideological polarization in Eighteenth century France* (Notre Dame 2010) en voor Nederland de belangrijke bundel van E. van der Wall en L. Wessels, *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2008). Zie daarentegen voor een controversieel tegengestemd: J.I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001). De protestantse verlichtingscritici zouden zich waarschijnlijk goed hebben kunnen vinden in Israëls beschrijving van de Verlichting als radicale atheïstische stroming die uiteindelijk teruggaat op het werk van Spinoza en verantwoordelijk gehouden kan worden voor de Europese politieke revoluties van de late achttiende eeuw.

8 Zie voor de veranderingen in het algemene beeld in Nederland van de achttiende eeuw in de negentiende eeuw de inleiding van Wessel Krul in dit nummer.

9 Zie voor de biografie van Groen van Prinsterer: G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer* (Goes 1977); R. Kuiper, ‘Tot een voorbeeld zult gij blijven’. *Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001). Zie ook het *Biografisch Woordenboek van Nederland 1880-2000* (te lezen via historici.nl).

10 Geciteerd in: H. Smitskamp, *Groen van Prinsterer als historicus* (Amsterdam 1940) 12.

11 Zie hiervoor paragraaf 5.

lieke Verlichtingscritici hebben gespeeld bij het ontstaan van het Franse idee van de achttiende eeuw onder de loep nemen. Vanuit de beter onderzochte Franse casus zal ik vergelijkenderwijs enkele onderzoeksvragen stellen ten aanzien van de Nederlandse situatie. Ik hoop met dit voorbeeld meer in het algemeen te laten zien dat Europese vergelijkingen tot nieuwe interessante onderzoeksvragen kunnen leiden in het onderzoek naar de Nederlandse negentiende-eeuwse politieke en culturele geschiedenis en de vanzelfsprekendheid van het Nederlandse voorbeeld ter discussie te stellen. Vervolgens wordt ingegaan op de ideeën van eerdere protestantse Verlichtingscritici voor Groen van Prinsterer in Nederland vanaf de late achttiende eeuw zelf. In de daaropvolgende paragraaf zal ik kort de intellectuele en politieke context van *Ongeloof en Revolutie* schetsen en interpreteren vanuit een Europees intellectueel perspectief. Daarna wordt Groens beeld van de achttiende eeuw zoals verwoord in *Ongeloof en Revolutie* uiteengezet om, ten slotte, in de conclusie te eindigen met enkele nuanceringen en verdere onderzoeksvragen. Ik zal betogen dat hoewel Groen zijn boek niet primair als historisch betoog bedoelde, hij wel een bijdrage leverde aan het ontstaan van de achttiende eeuw als historische categorie. Ook concludeer ik dat Groens idee van de achttiende eeuw minder eenzijdig is dan vaak wordt aangenomen: naast het benadrukken van het moreel verval onderkende Groen wel degelijk ook de dynamiek van de achttiende eeuw en de revolutietijd en beschouwde hij het tijdvak als een cruciale periode in de Europese en Nederlandse geschiedenis.

Siècle des Lumières: een vergelijking

De mate waarin antiverlichte publicisten in Frankrijk een rol hebben gespeeld bij de vorming van het beeld van de achttiende eeuw als ‘de eeuw van de Verlichting’ is reeds onderwerp geweest van enkele belangrijke studies. Historici van de Franse achttiende eeuw hebben recentelijk onderstreept hoezeer het idee van de ‘Verlichting’ – een woord dat opmerkelijk genoeg in de achttiende eeuw noch tegenwoordig in de Franse taal bestaat – en de identificatie van de achttiende eeuw met de Verlichting (bijvoorbeeld in de term ‘siècle des lumières’) geen vanzelfsprekendheid vormen, maar in hoge mate het resultaat zijn van de eigentijdse ideologische strijd tussen *philosophes* en de (grotendeels) katholieke *antiphilosophes*. Onder meer de Amerikaan Darrin McMahon en de Fransman Didier Masseau hebben gewezen op het weinig onderkende maar grote belang van de vijanden van de ideeën van de *philosophes*, bij de vorming van het idee van ‘de Verlichting’ en het idee van de Verlichting als voorspel van de Revolutie in Frankrijk.¹²

¹² D. Masseau, *Les ennemis des philosophes. L'antiphilosophie au temps des lumières* (Parijs 2000); D. McMahon, *Enemies of the Enlightenment. The French Counter-Enlightenment and the making of modernity* (Oxford 2001).

Al voorafgaand aan de grote revolutie van 1789, maar zeker na de Terreur schiepen Franse critici van de Revolutie als de abbé de Barruel (1741-1820) en vele anderen een beeld van de Verlichting (philosophie, siècle des lumières) als een samenhangend netwerk met een coherente ideologie met als hoofddoel de vernietiging van de godsdienst en in het verlengde daarvan de afbraak van de bestaande orde. Het uitbreken van de revolutie en de radicalisering ervan was voor de *antiphilosophes* het grootste bewijs van het bestaan van een dergelijk homogeen verlicht complot. Barruel gaf door zijn werk de Verlichting een coherentie die het in de achttiende eeuw zelf nooit bezeten had. Ook werd het in essentie antireligieuze karakter van de achttiende-eeuwse Verlichting benadrukt. Zijn denkbeelden werden echter overgenomen door zijn ideologische vijanden, de revolutionairen, voor wie het logische verband tussen Verlichting en revolutie evenzeer goed uitkwam.¹³

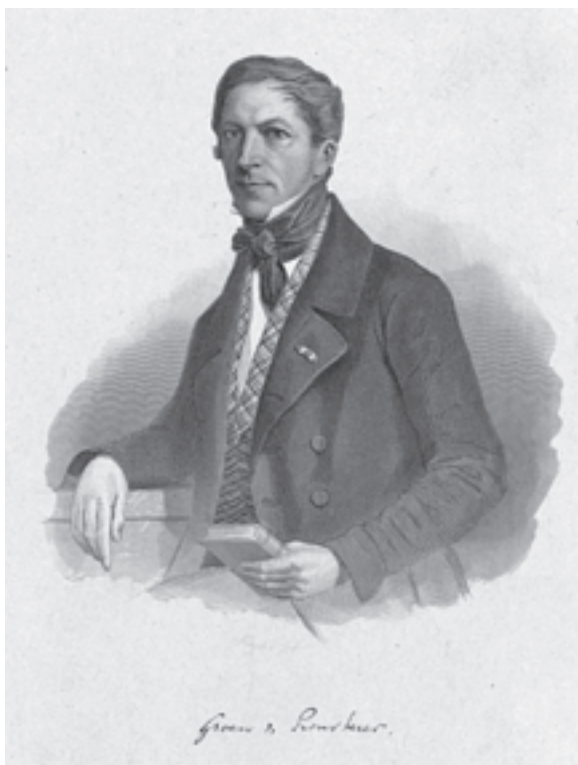
Franse antiverlichters, zeker na de Terreur, creëerden in hun geschriften een beeld van de achttiende eeuw als een eeuw van verval, morele corruptie en decadentie, die logisch eindigde in de Franse Revolutie. Spottend spraken zij over de 'siècle des lumières', waarmee de philosophes hun eigen tijd aanduiden. De Verlichtingscriticus Jean-Antoine Rigoley de Juvigny (1709-1788) omschreef zijn eigen achttiende eeuw als een eeuw bovenal gecorrumpeerd door de verlichte *philosophie*:

Malgré le titre superbe de *Siècle des Lumières*, dont notre siècle se décore, nous n'avons jamais été plus fondés à nous plaindre non-seulement de la décadence des Lettres & du Goût, mais même de la corruption des Mœurs. A quoi devons-nous en attribuer la cause, si ce n'est au vice de notre education, à la foiblesse de nos Études, à l'oubli des modèles de l'Antiquité savante, aux écarts enfin dans lesquels le Bel-esprit & une philosophie insensée & trompeuse ont entraîné la génération présente.¹⁴

De zeventiende eeuw, en dan met name de regeerperiode van Lodewijk XIV, werd door katholieke apologeten doorgaans als een Gouden tijdperk gezien, gevolgd door het verval van de achttiende eeuw. De postrevolutionaire negentiende eeuw werd soms beschouwd als een voortzetting van de corrupte achttiende eeuw, maar vaak ook als een nieuwe tijd van mogelijke regeneratie.

¹³ Zie hiervoor: McMahon, *Enemies*.

¹⁴ 'Ondanks de schitterende naam van Eeuw van de Verlichting, waarmee onze eeuw wordt gesierd, hebben wij nooit zoveel te klagen gehad, niet alleen over het verval van de letteren en de goede smaak maar zelfs ook over de corruptie van de zeden. Waaraan moeten wij dit wijten, anders dan aan de ondeugdelijkheid van ons onderwijs, aan de zwakten van onze studies en de vergetelheid van de wijze antieke modellen, en uiteindelijk aan een onverschillige en bedrieglijke geestelijk klimaat en filosofie die de huidige generatie heeft ondermijnd', Jean-Antoine Rigoley de Juvigny, *De la Décadence des lettres et des mœurs, depuis les Grècs et les Romains jusqu'à nos jours* (Parijs, tweede uitgave 1787) 1-2. Zie ook: M.M. Lok, "Le véritable berceau des mœurs". De Oudheid in het Franse Contrarevolutionaire denken (1786-1800), in: A.J.P. Raat, W.R.E. Velema en C. de Baar-de Weerd (red.), *De oudheid in de achttiende eeuw = Classical Antiquity in the eighteenth century*. Congresreeks Werkgroep 18e eeuw 1 (Utrecht 2012) 59-74.

Afb. 1 Groen van Prinsterer, Lithografie van P. Blommers (z.j.), Geheugen van Nederland.

De Franse contrarevolutionairen als Barruel en Joseph de Maistre (1753-1821) maakten in hun historische visie een driedeling van de verschillende eeuwen met elk een eigen karakter.¹⁵

Tot op heden is er in vergelijking met Frankrijk mijns inziens nog verrassend weinig aandacht geweest voor de rol van de Nederlandse protestantse Verlichtingscritici bij de constructie van de Nederlandse Verlichting en in het verlengde hiervan het idee van de Nederlandse achttiende eeuw.¹⁶ Uiteraard

¹⁵ Overigens was het kenschetsen van de achttiende eeuw als een tijd van verval niet uniek voor antiverlichters: ook philosophes als Voltaire gaven eenzelfde typering, maar verschilden wel in hun interpretatie van het verval. R. Mortier, 'L'idée de la décadence littéraire au XVIIIe siècle', *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 57 (1967) 1013-1029.

¹⁶ Zie voor de relatie tussen religie en Verlichting in Nederland de bundel onder redactie van Van der Wall en Wessels, *Een veelzijdige verstandhouding*. Het overgrote deel van de artikelen in deze bundel gaat over het verlichte protestantisme. De Antiverlichting in het algemeen en de dynamiek tussen Antiverlichting en Verlichting in het bijzonder heeft in mijn ogen een relatief ondergeschikte plaats gekregen. Slechts twee artikelen gaan expliciet over dit onderwerp en behandelen alleen de vroeg negentiende eeuwse verlichtingskritiek. Zie voor het debat tussen orthodoxie en Verlichting ook: E. van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende eeuwse polemieek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000); idem, 'Religiekritiek en apologetiek in de achttiende eeuw. De dynamiek van een debat', *De Achttiende Eeuw* 32 (2000) 17-35.

is *Ongeloof en Revolutie* en Groens historische werk in brede zin onderwerp geweest van studie, doorgaans door historici die zelf ook een protestantse achtergrond hadden.¹⁷ Groens bijdrage aan de ontwikkeling en conceptualisering van het idee van de achttiende eeuw als een historische categorie heeft in tegenstelling tot bijvoorbeeld zijn beeld van de Reformatie of de Franse Revolutie in de omvangrijke Groen literatuur bij mijn weten echter nog niet expliciet afzonderlijk aandacht gekregen.

In brede zin heeft het historisch denken van Groen slechts relatief beperkt een plaats gekregen in de algemene geschiedschrijving van het historisch denken in Nederland in de negentiende eeuw, die veelal gericht is op historici met een nationaal-liberale signatuur.¹⁸ Hoewel Groens opvattingen over de rol van de voorzienigheid in de nationale en Europese geschiedenis nu niet meer in brede kringen gangbaar zijn, is het mijns inziens toch de moeite waard deze 'theologische geschiedschrijving' serieus te nemen. Om te beginnen omdat tijdgenoten in de eerste helft van de negentiende eeuw dit ook deden.¹⁹ Maar ook omdat de scheiding tussen de theologische geschiedschrijving en bijvoorbeeld de Rankeaanse of liberale geschiedschrijving veel minder scherp was dan vaak wordt aangenomen.²⁰ Daarnaast is de studie van Groens geschiedopvatting van belang omdat ook vormen van historisch denken die niet direct leiden naar de huidige dominante moderne geschiedopvatting juist onderwerp van studie van historici zouden moeten zijn.

'Zwavedampen des ongeloofs'

Groen was niet de eerste Nederlandse protestantse criticus van de achttiende eeuw. Zeker al sinds de tweede helft van de achttiende eeuw keerden protestantse geestelijken zich in toenemende mate tegen hun eigen verderfelijke eeuw.²¹

17 Zie hiervoor de noten bij paragraaf 4 van dit artikel.

18 Zie voor de ontwikkeling van de Nederlandse geschiedschrijving: J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1996). Zie voor Groen als geschiedschrijver: L. Wessels, "'Vrijheid" of "Gods woord". Twee interpretaties van de vaderlandse geschiedenis', in: Van der Wall en Wessels, *Veelzijdige verstandhouding*, 390-400.

19 Piet Blaas signaleerde het belang van Groen historische visie voor zijn tijdgenoten: 'Groens theologisch raamwerk sloeg meer aan dan wij ons nu misschien kunnen voorstellen. Het was geen *corpus alienum* in ons domineesland en had een invloed ook daar waar men het in eerste instantie niet zo verwachten.' P. Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de negentiende eeuw', in: idem, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historische opstellen* (Hilversum 2000) 42-60, aldaar 50.

20 Smitskamp, *Groen van Prinsterer*, 50.

21 Zie uitgebreider over de achttiende eeuwse protestantse verlichtingskritiek: J. van Eijnatten, 'De wording van een grondmotief. Ongeloof en revolutie in gereformeerde kring, 1791-1793 en 1847', *Radix* 21 (1995) 107-129. Zie verder over de relatie tussen conservatisme, verlichting en protestantisme: idem, 'Opklaring, opwekking en behoud. Religieus conservatisme in Nederland, 1780-1840', in: R. van Raak (red.), *Conservatisme in Nederland, ca. 1780-1940* (Leende 1999) 9-24. En verder: idem, 'God, Nederland en Oranje.' *Dutch calvinism and the search for the social centre* (Kampen 1993). Jonathan Israel besteedt in zijn *Radical Enlightenment* ook aandacht aan de oudere protestantse verlichtingscritici en vijanden van Spinoza van de late zeventiende eeuw.

De orangistische predikant en ‘nationale apologet’ Jan Scharp (1756-1828) schreef bijvoorbeeld in zijn werk *Aan mijne medeburgers, ter gelegenheid van de tweede verjaaring der blijde omkeering van zaaken in het lieve vaderland*, gepubliceerd in 1789 twee jaar na de Eerste Oranjerestauroatie van 1787, dat de zogenaamde vrijheid van de verlichte achttiende eeuw in werkelijkheid slaafse onderhorigheid was.²² Zijn landgenoten die zich verlicht waanden, wandelden volgens hem juist door duisternis: ‘Het bevestigt zich doorgaans, dat de menschen nooit meer in het duistere dwaalen, dan wanneer zij zich van verlichting beroemen, en onze meeste Landgenooten slikken met verrukking de gifpillen door als zij maar schoon verguld zijn.’²³ En vier jaar later schreef hij dat de ‘Verlichting’, waar de eeuw zich op kan beroemen slechts bestaat uit de ‘zwaveldampen des ongeloofs’ en ‘de zwarte nevelen der bijgeloovigheid’.²⁴

In werken als die van Scharp rijst een zwart beeld op van de eigen achttiende eeuw als een eeuw van religieus verval en moreel zedenbederf.²⁵ Het zogenaamde verlichte karakter van het tijdperk wordt gehemeld en belachelijk gemaakt. Net als in de Franse katholieke geschriften, drukken de critici de verlichte ideeënwereld op ironische en sarcastische wijze via omkeringen uit. Waar de verlichters menen vooruitgang en toename van kennis te hebben bereikt, is de achttiende eeuw volgens hen vooral een tijd van achteruitgang. De vermeende vrijheid is in werkelijkheid een slaafs juk en een felle tweestrijd. Het verlichte zelfvertrouwen kwam voort uit misplaatste menselijke hoogmoed. Critici spelen uiteraard veelvuldig met Verlichtingsmetaforen: in plaats van licht brengt de nieuwe wijsbegeerte juist duisternis, zwaveldampen en mist. Met afkeuring en weemoed kijken protestantse publicisten terug naar de bijna afgelopen achttiende eeuw. In veel opzichten formuleerden de achttiende eeuwse christelijke apologeten het ‘grondmotief’ van de christelijke strijd tegen het ongeloof, de centrale betooglijn van Groens werk.

Toch zijn er volgens Joris van Eijnatten ook belangrijke verschillen tussen de achttiende-eeuwse Verlichtingskritiek en *Ongeloof en Revolutie*. Zo richtten

22 Over Scharp zie: H.H. Barger, *J. Scharp, een predikant uit de patriottentijd* (Rotterdam 1906); G.J. Schutte, ‘Gereformeerden en de Nederlandse revolutie in de achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989) 508-509. Over Jan Scharp als ‘nationale apologet’: Van der Wall, ‘Religiekritiek en apologetiek’.

23 ‘Tacitus en andere oude schryvers hebben reeds aangemerkt, dat, bij aldien men de bewooners dezer Landen slechts door schijn van Vryheid weet te verblinden, en hen in den waan te brengen, dat men voor hunne vrijheid zorgt, zij dan geduldig de haatlijkste slaafsche jukken zich laten opleggen, en de ondraaglijkste lasten gewillig draagen. – Ik heb, als ik dit las en het in de geschiedenissen bewaarde zag, dikwijls gebloed over de ligtgeloovigheid onzer goedgehartige Voorouders, zoo veele eeuwen geleden: maar dat men in de achttiende Eeuw nog niet meer verlicht is, dat strekt onze eeuwige schande, en maakt ons by andere volkeren belachelijk.’ J. Scharp, *Aan mijne medeburgers, ter gelegenheid van de tweede verjaaring der blijde omkeering van zaaken in het lieve vaderland* (Rotterdam 1789) 21.

24 J. Scharp, *Godgeleerd-historische verhandeling over de gevoelens [...] en den tegenstand der bedendaagsche zoogenaamde verlichting en godsdienst-bestrijding* (Rotterdam 1793) 178.

25 Overigens zien we ook in geschriften van diegenen die meer sympathiek staan ten aanzien van de verlichting eveneens de analyse van het corrupte karakter van de achttiende eeuw terug, alleen is de Bataafse revolutie niet de treurige slot van deze eeuw van valse verlichting, maar juist het einde van de duisternis. Verlichte staatkunde vormt juist het moment van regeneratie in plaats van het probleem.

de laat achttiende-eeuwse auteurs zich niet zozeer tegen de Franse *philosophes* als wel tegen de Duitse Verlichtingstheologie. De Duitse theologen, die de goddelijke natuur van Christus ontkenden evenals de goddelijke natuur van de Heilige Schrift, zouden op slinkse wijze hun ketterse ideeën aan de Nederlandse bevolking hebben opgedrongen. Daarnaast waren de achttiende-eeuwers op zichzelf niet tegen alle vormen van Verlichting gekant, alleen tegen de verkeerde uitvoering ervan. Zoals Scharp mededeelde: ‘Verlichting, in alles wat noodig of nuttig is, verdient alle aanmoediging.’ Deze volksverlichting diende echter te worden gedirigeerd, bestuurd en geregeld. Voorts typeert Van Eijnatten de argumentatie van de achttiende-eeuwers als ‘verlicht-legitivistisch’, terwijl Groens discours met zijn nadruk op volksgeest en hogere roeping – zoals we zullen zien – eerder romantisch aan zou doen.²⁶

Het negatieve beeld van de achttiende eeuw werd in de nieuwe negentiende eeuw na de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813-1815 zo- als bekend opnieuw krachtig verwoord door de literator en Bilderdijk leerling Isaac da Costa (1798-1860) in zijn geruchtmakende traktaat *Bezwaren tegen den geest der eeuw* uit 1823.²⁷ De situatie in de jaren 1820 was echter een hele andere dan die van veertig jaar daarvoor. De Franse Revolutie en in het bijzonder de Terreur, als bloedig einde van de achttiende eeuw, hadden voor de tijdgenoten heel duidelijk gemaakt waar de verlichte ideeën toe konden leiden. De ‘Verlossing’ van 1813 en de gehoopte christelijke wedergeboorte onder de teruggekeerde Oranjevorsten waren voor velen op een teleurstelling uitgelopen.²⁸ De Restauratie had de revolutionaire vernieuwingen op religieus en politiek gebied bevestigd. In Da Costa’s pamflet keren de thema’s die reeds in de achttiende eeuw werden geformuleerd in nieuwe vorm terug:

Wy leven in de eeuw der vrijheid! Wy leven in de eeuw der Verlichting! Dus doet men elkander, niettegenstaande al het tot nog toe aangevoerde, gelooven en uitschreeuwen. (...) Dus roemt zich in blinden hoogmoed een eeuw van slaverny, een eeuw van bygeloof, van afgodery, van onkunde, en van duisternis!²⁹

In dit werk spreekt Da Costa niet van een achttiende of een negentiende eeuw, maar maakt hij een onderscheid tussen wat hij noemt ‘onze eeuw’, de eeuw van de Verlichting, en de periode ervoor, bepaald door de Reformatie, toen de christelijke godsdienst nog in ere werd gehouden en de antichristelijke wijsbegeerte – in zijn eigen woorden – nog gewoon ‘ketterij’ heette. Hoewel Da

²⁶ Van Eijnatten, ‘Grondmotief’.

²⁷ Zie voor het debat rondom dit pamflet in de jaren 1820: S. Vuyk, ‘Kritiek op de Verlichting. Bezwaren van Isaac da Costa’, in: Van der Wall en Wessels (red.), *Veelzijdige verstandhouding*, 377-389.

²⁸ Over de protestantse visie op 1813 als nationale ‘verlossing’: M. Lok en N. Scholz, ‘The return of the loving father. Masculinity, legitimacy and the French and Dutch Restoration monarchies (1813-1815)’, *BMGN* 127 (2012) 1, 36. De teleurstelling in de Restauratie als moment van christelijke regeneratie is niet uniek voor Nederland: zie voor de eschatologische visie op de herstelde Franse monarchie en de teleurstelling in de Restauratie als moment van christelijke wederopleving: S. Kroen, *Politics and Theater. The crisis of legitimacy in Restoration France, 1815-1830* (Los Angeles 2000), 76-108.

²⁹ I. da Costa, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (Leiden 1823) 81.

Costa niet expliciet ingaat op de achttiende eeuw en de eeuw niet benoemt – het werk is een polemisch essay en geen historisch werk – wordt duidelijk dat hij de opkomst van de Verlichting als het kenmerk van de voorgaande eeuw ziet en hij zijn eigen tijd, die van het Koninkrijk der Nederlanden, als een voorzetting van deze verlichte tijd beschouwt.³⁰

Overigens komen we de term ‘Verlichting’ als neutrale historische categorie nog niet tegen in de in dit artikel besproken werken. Begrippen als ‘eeuw van verlichting’ werden polariserend en sarcastisch gebruikt. Het waren strijd-begrippen. Begrippen als ‘ongeloof’, ‘ongeloovige filozofie’, ‘(revolutionaire) wijsbegeerte’, ‘sofisterij’ werden doorgaans gebruikt als aanduiding. Ook werd ‘verlicht’ in de religieuze betekenis gebruikt als benoeming voor het zuivere protestantse geloof, precies het tegendeel van het tegenwoordige gebruik. Het was juist in de loop van de negentiende eeuw en vooral in de twintigste eeuw dat het begrip ‘Verlichting’ in de moderne historische betekenis gevormd werd.³¹

Ongeloof en revolutie: een Europese geschiedenis

Veel elementen van de zojuist beschreven protestantse achttiende-eeuw kritiek zijn terug te vinden in het werk *Ongeloof en Revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen* (Leiden 1847) van de protestantse staatsman, jurist en literator Guillaume Groen van Prinsterer.³² De voormalig referendaris Groen was in 1831 na de scheuring van het Verenigd Koninkrijk door de koning aangesteld als toezichthouder van het Koninklijk Huisarchief. Voor de Hagenaar Groen betekende deze functie de praktische invulling van een lang gekoesterd ideaal om rijksgeschiedschrijver te worden. Hij verzorgde in de relatieve rust van dit ambt de ontsluiting van de archieven van de prinsen van Oranje. De bronnen-

³⁰ Zie verder over Da Costa: M.E. Kluit, *Het protestantse réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam 1970); J. Hovius, *Isaac da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (Den Haag 1973); J. Haitsma, *Isaac da Costa 1798-1860* (Leiden 1993); G.J. Johannes, *Isaac da Costa. Dwaasheid, ijdelheid en verdoemenis!* (Amsterdam 1996). Voor Da Costa's leermeester Bilderdijk: J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998).

³¹ Opmerkelijk genoeg bestaat er zover ik weet geen begripsgeschiedenis van het concept ‘Verlichting’ als historische categorie in het Nederlandse taalgebied. Voor de Engelse taal zie: J. Schmidt, ‘Inventing the Enlightenment: Anti-Jacobins, British Hegelians, and the “Oxford English Dictionary”’, *Journal of the History of Ideas* 64 (2003) 421-443. Volgens Schmidt is het begrip ‘Enlightenment’ als historische categorie in het Engelse taalgebied pas gevormd rond 1900 via vertalingen van de werken van Duitse Hegelianen. Voor de ontwikkeling van de Duitse term zie: H. Stuke, ‘Aufklärung’, in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe* (Stuttgart 1972) I, 243-342. Zoals boven gesteld bestaat er geen Frans equivalent voor het concept ‘Verlichting’.

³² Over Groen als historisch denker: G. Harinck en R. Kuiper (red.), *Groen van Prinsterer en de geschiedenis: historische opstellen* (Kampen 1994); W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek* (Hilversum 2008); H. Smitskamp, *Groen van Prinsterer als historicus* (Amsterdam 1940); A.J. van Dijk, *Groen van Prinsterer's lectures on ‘Unbelief and Revolution’* (Jordan State, Ontario 1989); J. Zwaan, *Groen van Prinsterer en de klassieke oudheid* (Amsterdam 1973); L.C. Suttorp, Z.W. Sneller en J. Veldkamp (red.), *Groens ‘Ongeloof en revolutie’: een bundel studiën* (Wageningen 1949).

Afb. 2 Ongeloof en
revolutie van Groen van
Prinsterer, omslag.

uitgaven *Archives ou Correspondence de la Maison d'Orange-Nassau*, die tussen 1835 en 1847 werden uitgegeven, zouden de basis leggen voor zijn bekende *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* (1841-1846), bedoeld voor het onderwijs. Voortkomend uit zijn studie van Nederland in het revolutietijdvak, raakte Groen geïnteresseerd in de bredere geschiedenis van de Franse revoluties en de Europese geschiedenis van de achttiende eeuw, het onderwerp van *Ongeloof en Revolutie*. Het in 1847 gepubliceerde boek bestaat uit een vijftiental hoofdstukken gebaseerd op lezingen die hij in de wintermaanden van 1845-1846 in zijn huis in Den Haag hield voor een selecte groep geestverwanten. De publicatie van *Ongeloof en Revolutie* moet gezien worden tegen de politieke achtergrond van de groeiende vrees van conservatieven voor een herhaling van de gebeurtenissen van de Franse Revolutie en de opkomst van het politieke liberalisme in de jaren 1840 in heel Europa. Groen probeerde door een analyse

van de historische wortels van het contemporaine politieke bestel in het achttiende-eeuwse ongeloof een bijdrage te leveren aan het actuele politieke debat.³³

Groen wilde met de publicatie van *Ongeloof en Revolutie* laten zien dat de liberale visie op het uitbreken van de Franse Revolutie als een reactie op de misstanden en het machtsmisbruik tijdens het Ancien Regime onjuist was. Hoewel hij niet ontkende dat er voor de Revolutie misbruiken bestonden, was hij van mening dat de verdorvenheden van het prerevolutionaire bestel na 1789 door de liberale historici sterk werden overdreven. Hij had een positieve visie ten opzichte van de Europese staatsinstellingen zoals die na de val van het Romeinse rijk waren ontwikkeld op basis van het christelijke en het Germaanse principe en die tot de grote revoluties hadden bestaan. Het kenmerk van dit bestel was volgens Groen dat de (monarchale) macht een beperkt en getemperd karakter had, zeker in vergelijking met het Oosters despotisme maar ook met het revolutionaire despotisme van na 1789.³⁴

Volgens Groen dienden de oorzaken van de Franse Revolutie dan ook allereerst gezocht te worden in de ideologische 'tijdgeest' van de voorafgaande eeuw. In Groens ogen kon het uitbreken van de Franse Revolutie alleen verklaard worden uit de ontwikkeling en verspreiding van het 'ongeloof', de noemer waaronder hij het verlichte en revolutionaire gedachtegoed schaarde in de voorafgaande eeuw. Historische gebeurtenissen vormen in het historisch denken van Groen de weerslag van de heersende beginselen van een bepaald tijdvak. Ze zijn 'de omtrekken en vormen, waarin de gestadige werking van de tijdgeest zich openbaart'.³⁵ Deze dominerende begrippen vormen voor Groen het uitgangspunt bij de periodisering van de geschiedenis, waaronder die van de achttiende eeuw.³⁶

In de relatie tussen filosofie en empirische geschiedenis zag Groen dan ook het primaat in het eerste. De historische feiten dienden voor hem expliciet als empirisch bewijs voor zijn filosofische overtuigingen. Het eerste deel van het boek bestaat dan ook uit een analyse van het ongeloof als verderfelijke ideologisch systeem. Het tweede deel is een historisch beschrijving van de gebeurtenissen voorafgaand, tijdens en na de Franse Revolutie als bewijsvoering voor zijn eerder geponeerde theoretische stellingen. In Groens 'theologische geschiedopvatting', kwamen openbaring, filosofie en geschiedenis samen. De wereldgeschiedenis was voor Groen alleen te begrijpen aan de hand van de Heilige Schrift, ook al was hij terughoudend met het toeschrijven van historische gebeurtenissen aan het optreden van de voorzienigheid en bestonden 'bovennatuurlijke' en historische causaliteit naast elkaar.³⁷ Zoals Groen in zijn

33 Zie voor de totstandkoming en context van *Ongeloof en Revolutie*: Van Dijk, *Groen van Prinsterer*.

34 Groen, *Ongeloof*, hoofdstuk IV.

35 Verder schrijft hij: '[de] algemeene oorzaak, aan wier invloed staatsvormen en omstandigheden en volkskarakter en handelende personen ondergeschikt zijn geweest (...) moet gezocht worden in de begrippen, welke den boventoon gehad hebben'. Geciteerd in Smitskamp, *Groen van Prinsterer*, 53-54.

36 Zie voor Groen 'ideëenleer': Smitskamp, *Groen van Prinsterer*, 50-62.

37 Zie voor het debat rondom Groens complexe opvattingen over de rol van de voorzienigheid in de moderne geschiedenis en het idee van de menselijke geschiedenis als openbaring onder meer: Smits-

Handboek schreef: ‘ook op het pad der historie, zij Gods Woord een lamp voor onzen voet. Zonder de H. Schrift blijft de wereldgeschiedenis raadsel.’³⁸ De Europese geschiedenis en de historische wetenschap stonden voor Groen aan de zijde van het Christelijke geloof. De historische studie was een wapen waarmee de ongelovige tijdgeest bestreden kon worden. Groen was hierin overigens niet uniek.³⁹ Door de nauwe samenhang van geschiedenis, openbaring en filosofie vertoont Groens historische denken interessante parallellen met het historisch denken van een katholieke auteur als Joseph de Maistre (1753-1821).⁴⁰

Een van de meest interessante aspecten aan *Ongeloof en Revolutie* is de Europese ideeën-historische dimensie. Groen zag de Franse Revolutie in essentie als een Europese revolutie en de opkomst van het ongelooft als een Europees fenomeen. Het hoofdtonel van de strijd tussen Geloof en Ongeloof was de Franse geschiedenis, die deze Europese geschiedenis dan ook domineert. In zijn dissertatie uit 2011 heeft de historicus Jelle Bijl in navolging van Jan de Bruijn en George Harinck terecht gewezen op de Europese dimensie van Groens denken.⁴¹ Doorgaans wordt Groen geassocieerd met de opkomst van de christelijke politiek in Nederland. In *Ongeloof en Revolutie* laat Groen zich echter in de eerste plaats zien als een Europese intellectueel die een grote kennis bezat van het Engelse, Franse en Duitse conservatieve denken. Hij gaat uitgebreid in discussie met een breed scala aan auteurs die vaak ook een ander wereldbeeld hebben. Ook bespreekt hij als protestantse denker uitgebreid katholieke auteurs als Louis de Bonald en Joseph de Maistre. De liberale Franse historicus François Guizot (1787-1874) en zijn *Histoire Générale de la Civilisation en Europe* (1828) vormt een belangrijke inspiratiebron, evenals de historici van de Göttinger historische school.⁴² Het voorbeeld van *Ongeloof en Revolutie* maakt duidelijk dat harde grenzen tussen liberale en conservatieve geschiedschrijving in de vroege negentiende eeuw niet te trekken zijn.

kamp, *Groen van Prinsterer*, 30-33, 40-50 en 87-97; C. Verheij, ‘Groens visie op de presentie van God in schepping en geschiedenis’, in: Harinck en Kuiper, *Groen van Prinsterer*, 93-106; Van Dijk, *Groen van Prinsterer*, 85-88, 254-269 en Van Vliet, *Groen van Prinsterer*, 82-10, 326-557.

³⁸ G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (Amsterdam 1875) 1.

³⁹ Groen, *Ongeloof en Revolutie*, hoofdstuk II. Zie voor het tweëerlei gebruik van het woord ‘geschiedenis’ bij Groen: Van Vliet, *Groen van Prinsterer*, 90-94.

⁴⁰ Zie voor het historisch denken van Maistre: C. Armenteros, *The French idea of history. Joseph de Maistre and his heirs, 1794-1854* (Ithaca N.Y. 2011).

⁴¹ Zie voor de Europese interpretatie van Groen de gedegen dissertatie van J. Bijl, *Een Europese antirevolutionair. Het Europebeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context* (Dissertatie Vrije Universiteit 2011). Zie ook: J. de Bruijn en G. Harinck (red.), *Groen van Prinsterer in Europese Context* (Hilversum 2004). Volgens Bruijn en Harinck was het nationale en het Europese denken bij Groen complementair.

⁴² Zie hiervoor ook Bijl, *Europese antirevolutionair*; Smitskamp, *Groen van Prinsterer*, 56-58; W.G.F. van Vliet, ‘Groen van Prinsterer en Guizot’, in: De Bruijn en Harinck, *Groen van Prinsterer*, 37-42.

‘Die nieuwe beweging der menschheid’

Voor Groen was de Europese ‘achttiende eeuw’ expliciet veel meer dan alleen een historische periode, een tijdsaanduiding van de honderd jaren tussen 1700 en 1800. De achttiende eeuw was in zijn ogen vooral een idee, een ‘nieuwe beweging der menschheid’:

Als ik van de 18^e eeuw gewaag, begeer ik niet aan tijdrekenkundige naauwgezetheid gehouden te zijn; evenmin, als wanneer men bijv. van de Hervorming der 16^e eeuw spreekt. Ik begin niet met 1700 om met 1800 te sluiten; maar ik bedoel het geheele tijdperk van die nieuwe beweging der menschheid, welke in de 18^e eeuw ontstaan is, en over wier aard en waarde wij ons een bepaald denkbeeld wenschen te vormen.⁴³

Onder deze beweging der mensheid verstond Groen de verlichte – en de in zijn ogen in het verlengde hiervan liggende revolutionaire – denkwereld, door hem in religieuze termen aangeduid met ‘ongeloof’. Onder ongeloof verstond hij onder meer het denken in termen van individuele rechten, het geloof in vooruitgang, de lof op de ratio en de politieke volkssoevereiniteit. De ‘revolutie’ was voor Groen in essentie dan ook geen politieke maar een ideologische omwenteling.⁴⁴

Groen achtte de opkomst van het religieuze ongeloof vanaf 1700 verantwoordelijk voor het morele verval van de achttiende eeuw en uiteindelijk voor het uitbreken van de revolutie:

Deze Voorlezingen zijn eene proeve van historisch betoog dat er een natuurlijk en noodwendig verband is tusschen Ongeloof en Revolutie; dat de rigting welke, ten gevolge der zelfverheffing van den mensch, in Staatsregt en wetenschap, niet zonder weerspraak evenwel, heerschappij voert, uit verwerping van het Evangelie is ontstaan. (...) Ik heb uit de doodelijkheid der vrucht, zonder gedwongenheid, meen ik, het gevolg ontleend, dat de boom waarop zij groeit, geen levensboom is.⁴⁵

Deze ideologische ‘beweging’ had volgens Groen in de Franse Terreur een logisch sluitstuk gevonden.⁴⁶ Hij bekritiseert de rol die door antiverlichte com-

43 Groen, *Ongeloof*, 183.

44 ‘Met *Revolutie* bedoel ik, niet eene der menigvuldige gebeurtenissen, waardoor in een of anderen Staat eene verplaatsing van het openbaar gezag te weeg gebragt wordt; ook niet enkel den omwentelingsstorm welke in Frankrijk gewoed heeft, maar de geheele omkeering van denkwijzen en gezindheid in de ter zijdestelling en verachting van vroeger beginselen over geheel de Christenheid openbaar. Met de uitdrukking *revolutie-begrippen* heb ik het oog op de grondstellingen van Vrijheid en Gelijkheid, Volkssouvereiniteit, Maatschappelijk Verdrag, Conventionele herschepping, welke men als de hoeksteen van Staatsregt en Staatsgebouw vereert.’ Groen, *Ongeloof*, 5-6.

45 Groen, *Ongeloof*, v.

46 Interessant is dat Groen (evenals andere antiverlichte auteurs) een onbewuste voorganger lijkt te zijn van de revisionistische visie op de Franse Revolutie van historici als François Furet en Keith Michael Baker die in de jaren 1980 opgang deed. Voor Furet c.s. moest de Franse Terreur verklaard worden uit de oncontroleerbare dynamiek van het revolutionaire discours van 1789 (in het bijzonder het concept volkssoevereiniteit) en niet uit meer incidentele factoren als de invasie van buitenlandse legers, de vlucht van de koning of het individuele optreden van Robespierre en andere revolutionaire leiders,

plotdenkers als Barruel werd toegedicht aan verlichte iconen als Voltaire, Montesquieu en Rousseau bij de verspreiding van het ongelooft. In Groens ogen waren zij niet meer dan vertolkers van de tijdgeest.⁴⁷

Opvallend in Groens beeld van de achttiende eeuw is een zekere dubbelzijdigheid ten aanzien van deze perfide eeuw. Zeker naast de unanieme veroordeling van de achttiende eeuw door Nederlandse publicisten van verschillende signatuur, valt op dat Groen ook nog positieve elementen in dit tijdperk ontwaart, wellicht deels te verklaren als retorische strategie om zoals hij zelf stelt, het verwijt van hoogmoed te ontcrachten. Ook zijn Europese perspectief droeg wellicht bij tot een wat veelzijdiger beeld van deze eeuw: 'Geen tijdperk, hoe laag gezonken, was ooit van deugden en talenten ontbloot.'⁴⁸ Groen bewonderde naar eigen zeggen de energie en de dynamiek van de Europese achttiende eeuw. Het streven naar verbetering, het kenmerk van deze eeuw, deelde hij in principe. De Europese achttiende eeuw is in ieder geval volgens Groen geen eeuw die door 'vadzigheid' wordt bepaald: 'Aan fraaije woorden en treffende denkbeelden ontbrak het in de 18^e eeuw niet.'⁴⁹ Groen neemt het de achttiende eeuw kwalijk dat het religieuze ongelooft en het absolute geloof in het kunnen van de mens de kern vormde van dit verbeteringsstreven. Maar ook hierin was de achttiende eeuw niet alleen schuldig: in de zeventiende eeuw was de Reformatie al verzand door 'bekrompen bijgeloof, of vervolgzieke huichelarij, of traditionele afhankelijkheid aan leerstukken'. En: 'is het miskennen der waarheid te wijten alleen aan het tijdperk dat ze miskend heeft, of ook aan het tijdperk dat ze onkenbaar had gemaakt?'⁵⁰

Dit enigszins dubbele beeld van de achttiende eeuw zien we ook terug in zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*. Enerzijds schetst Groen zoals gebruikelijk de vaderlandse achttiende eeuw als een tijdperk van verval en neergang, die hij verklaart door het algemene geloofsafval in Nederland als gevolg van de opkomst van de (Franse) ongelooftleer. Anderzijds omschrijft Groen het revolutionair tijdperk ook in termen van 'vernieuwing' die 'niet onvruchtbaar' was: 'Verbazend zijn, op stoffelijk en intellectueel gebied, vooruitgang en ontwikkeling geweest. Meer dan men ooit mogelijk geacht zou hebben, werden de krachten der natuur aan het menschelijk vernuft dienstbaar. Vele maatschappelijke verbeteringen kwamen tot stand.'⁵¹ Groen prijst zelfs de vooruitgang op het gebied van recht en zedelijkheid, al stelt hij wel dat deze

hetgeen Groen min of meer ook betoogde. F. Furet, *Penser la Révolution* (Parijs 1978).

47 'Men is zoo gereed aan revolutionaire schrijvers en drijvers de Revolutie, aan Montesquieu, Voltaire, en Rousseau de opkomst van ongodisterij en rebellie, aan Robespierre en Napoleon de gruwelen van anarchie en despotisme te wijten: en voorzeker eenigermate te regt; daar zij, door woord en daad, een groot deel der verantwoordelijkheid op zich geladen hebben; doch zij waren tevens de werktuigen van den tijdgeest. De schrijvers drukten in woorden uit wat reeds in aller gedachten bestond: zij waren eer de tolken dan de leermeesters der publieke meening.' Groen, *Ongelooft*, 190.

48 Ibidem, 184.

49 Ibidem, 185. Groen wijkt hier mijns inziens tot op zekere hoogte af van het algemene negatieve Nederlandse beeld van de achttiende eeuw in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Vgl. de inleiding van dit themanummer door Wessel Krul.

50 Ibidem.

51 Groen, *Handboek*, 674.

ontwikkelingen vooral de ‘vrucht van evangelischen invloed’ zijn en de erfenis van de Reformatie, die ondanks het ongeloof en de ‘krachteloosheid eener doode orthodoxie’ nog niet geheel verdwenen was in de late achttiende eeuw.⁵² Opvallend is ook het grote aantal bladzijden dat Groen in zijn *Handboek* aan de achttiende eeuw wijdt: de verfoeide achttiende eeuw krijgt van Groen in zijn nationale geschiedenis vanaf de Batavieren meer pagina’s toebedeeld dan de glorieuze en godvruchtige zeventiende eeuw! Juist vanwege zijn kritische houding wordt bij Groen als een van de eerste Nederlandse historici de achttiende eeuw als cruciale periode in de Nederlandse geschiedenis voor het voetlicht gebracht. Volgens historicus Hendrik Smitskamp moet Groen ook worden beschouwd als een van de belangrijkste wegbereiders van de wetenschappelijke studie van de achttiende eeuw in Nederland, omdat hij als een van de eersten een samenhangend verhaal presenteerde van de achttiende-eeuwse Nederlandse geschiedenis op basis van veelal nieuw bronnenmateriaal.⁵³

Groens gouden tijdperk is de zestiende-eeuwse Reformatie.⁵⁴ De Reformatie ziet hij in *Ongeloof en Revolutie* als het exacte spiegelbeeld van de Franse Revolutie:

De Revolutie moet in verband tot de wereldgeschiedenis worden beschouwd. Zij is, in omgekeerden zin, wat de Hervorming voor de Christenheid geweest is. Gelijk deze Europa uit het bijgeloof gered heeft, zoo heeft de Omwenteling de beschaafde wereld in den afgrond van het ongeloof geworpen.⁵⁵

Maar al spoedig na de zegenrijke Reformatie zet volgens Groen het verval en bederf in: ‘Maar ook hoe de waarheid, die in de 16^e eeuw op den kandelaar was gesteld, in de 17^e allengskens, door verflauwing en zedebederf, weder onder de koornmate gebragt is; zoodat het aan de wijsbegeerte der 18^e eeuw, in de nacht van het ongeloof, kon gelukken haar dwaallicht voor het zonnelicht te doen houden.’⁵⁶ De zeventiende eeuw met de ontluikende Verlichting door de wetenschappelijke ontdekkingen is voor Groen dan ook niet een gouden tijdperk, maar juist het begin van het religieus en moreel verval.

Het eindoordeel van Groen over de achttiende eeuw is overwegend negatief:

Er is, wat Godsdienst, zedelijkheid, en Staatsregt betreft, geen vooruitgang, maar achteruitgang geweest. Men roemt de verlichting; *le progrès des lumières*. Zeer ten onregte. Overvloed van vuurwerk en fakkellicht was er; maar aan zonnelicht was gebrek. De 18e eeuw heeft getoond hoeveel, maar te gelijker tijd hoe weinig, het menschelijk vernuft, aan zich zelf overgelaten, vermag. Zij heeft getoond dat schijnbare vooruitgang door wezenlijk verderf achtervolgd wordt.⁵⁷

⁵² Ibidem.

⁵³ Smitskamp, *Groen van Prinsterer*, 167.

⁵⁴ Zie voor Groens indeling van de wereldgeschiedenis op christelijke grondslag: Smitskamp, *Groen van Prinsterer*, 33-40.

⁵⁵ Groen, *Ongeloof*, 14. Groen gaat hier in tegen liberale historici als Guizot en katholieke auteurs als Maistre die de Reformatie juist als een voorspel zagen van de Revolutie.

⁵⁶ Ibidem, 260.

⁵⁷ Ibidem, 186.

Groen keert zich in dit opzicht expliciet tegen liberale historici die de achttiende eeuw juist al een tijd van vooruitgang en verbetering omschreven.

Het achtste en het negende hoofdstuk vormen de kern van Groens kritiek op wat hij beschouwt als de tijdgeest van de achttiende eeuw. Eerst bekritiseert hij het verlichte deïsme dat in zijn ogen inconsequent zou zijn. Een Godsbeeld zonder openbaring zou niet mogelijk zijn. Ook leidde het deïsme uiteindelijk tot zedeloosheid en was het in essentie niet meer dan een variant op het atheïsme. Vervolgens gaat hij in op de politieke implicaties van de ongeloofsleer, die volgens Groen niet van de religieuze dimensie te scheiden is. Het loslaten van de openbaring zal uiteindelijk onlosmakelijk leiden tot de ontbinding van de samenleving en alle vormen van gezag. Het enige wat rest van de maatschappelijke orde is een verzameling geïsoleerde en zelfzuchtige individuen.⁵⁸

De essentie van het verlichte politiek denken vindt Groen in *Du Contrat Social* (1762) van de philosophe Jean-Jacques Rousseau (1712-1778): 'gelijk Luther van de Reformatie was hij de verpersoonlijking der revolutie'.⁵⁹ Dit werk wordt door Groen voorgesteld als de belichaming van het achttiende-eeuwse ongelovige politieke denken, 'het evangelie der volksoevereiniteit'.⁶⁰ Groens voorstelling van Rousseau is een goed voorbeeld van de vervorming van de Verlichting als complex en pluriform fenomeen in een beeld van een homogene en revolutionaire politieke ideologie door de Verlichtingskritiek. Zoals bekend was Rousseau omstreden bij de Franse philosophes en was hij zeker tot aan het begin van de Franse Revolutie evenzeer een inspiratiebron voor antiverlichte publicisten als voor hun tegenstanders.⁶¹ Groens grootste bezwaar tegen Rousseau is dat volgens het principe van de volksoevereiniteit de macht van de staat geen beperkingen meer zou kennen en uiteindelijk zou ontaarden in een despotisme dat geen precedent had in prerevolutionair Europa. De latere gebeurtenissen vormen in Groens ogen het empirische historische bewijs voor zijn analyse.

Net als voor Da Costa kende voor Groen de achttiende eeuw geen einde met de Franse Revolutie, maar liep deze door tot in zijn eigen tijd. Zijn eigen tijd, het midden van de negentiende eeuw, zag hij als een voortzetting van de door hem zo bekritiseerde achttiende eeuw. De periode vanaf het einde van het 'schrikbewind' in 1794-1795 tot het jaar 1840, gekenmerkt door hele verschillende Franse regimes als het Directoraat, het Napoleontische regime, de Restauratiemonarchie en de burgerkoning Louis Philippe, vormde in Groens ogen zoals eerder voorspeld een continue lijn van de consolidatie van de revolutionaire erfenis en bovenal de groei van de staatsmacht: het revolutionair des-

⁵⁸ Ibidem, 180-200.

⁵⁹ Groen, *Handboek*, 498.

⁶⁰ Groen, *Ongeloof*, 206-223; idem, *Handboek*, 498.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld voor Rousseau als antiverlichter: G. Garrard, *Rousseau's Counter-Enlightenment. A republican critique of the philosophes* (New York 2003); idem, 'Rousseau, Maistre and the Counter-Enlightenment', *History of Political Thought* 15 (1994) 97-120; idem, *Counter-Enlightenments from the Eighteenth century to the present* (2005). Zie voor de verering van Rousseau als held van de katholieke orthodoxie: McMahon, *Enemies*, 34-35, 51-52, 99.

potisme.⁶² Deze loop van de geschiedenis volgde volgens Groen logisch vanuit de introductie van de ongeloofsleer aan het begin van de achttiende eeuw.

Het ongeloof tierde tot zijn verdriet welig en de tegenstanders van de geest der eeuw, zijn geestverwanten, vormden in zijn ogen een minderheid. Maar Groen riep de geschiedenis tot zijn troost:

Zoo wij, bij een soort van alleenheersching der dwaalbegrippen, somtijds een lastig gevoel van zonderlingheid hebben, laat ons niet vergeten dat, zoo wij, tegen den geest onzer eeuw geïsoleerd zijn, die Eeuw zelve, tegenover alle de eeuwen, alleen staat en, door de zeldzaamheid van haar rigting, als uitzondering op den geheelen omvang der wereldgeschiedenis, in den volsten zin des woords, geïsoleerd is.⁶³

Groen verwachtte op grond van zijn historische kennis juist een nabij einde van de achttiende-eeuwse tijdgeest en een spirituele regeneratie die een nieuwe reformatie zou inluiden. In zijn laatste hoofdstuk is hij echter onzeker over de toekomstige ontwikkeling: hij vermoedt dat de strijd tussen geloof en ongeloof verhevigd wordt, maar tegelijkertijd houdt hij het ook niet voor onmogelijk dat er nog een periode van stagnatie moet volgen voordat het failliet van het systeem van het ongeloof definitief is aangetoond.⁶⁴

Besluit: de antirevolutionaire uitvinding van de achttiende eeuw?

De constructie van de achttiende eeuw als historisch begrip door negentiende-eeuwse critici van de Verlichting met als voornaamste casus Groen van Prinsterers *Ongeloof en Revolutie* stond in dit artikel centraal. Juist door zijn kritiek op de achttiende eeuw als een samenhangend tijdperk gedomineerd door valse vooruitgangsillusies en de ideeën van ongeloof die een breuk vormden met de continuïteit van eerdere eeuwen, schiep Groen, deels in navolging van laat achttiende-eeuwse voorgangers, tot op zekere hoogte zijn eigen vijand. Hoewel de term 'Verlichting' als historische term niet valt (alleen op sarcastische wijze in een woordenspel van licht versus duisternis), zien we juist bij de protestantse antiverlichters het beeld ontstaan van het intellectuele leven tussen 1700 en 1800 als een homogeen stelsel van seculiere ideeën die uiteindelijk wel uit moesten lopen op de revoluties van de late achttiende eeuw. In dit opzicht zou gesteld kunnen worden dat de Verlichte achttiende eeuw tot op zekere hoogte een antirevolutionaire uitvinding was. Er zijn dan ook interessante parallellen te trekken met de Franse casus en de betekenis die de katholieke apologetiek had voor het ontstaan van het moderne Verlichtingsi-

⁶² Groen, *Ongeloof*, hoofdstuk XIV.

⁶³ Ibidem, 29.

⁶⁴ Zie voor het in toenemende mate pessimistische toekomstperspectief van Groen: Smitskamp, *Groen van Prinsterer*, 38.

dee. Tegelijkertijd bevat Groens achttiende eeuwbeeld een zekere ambiguïteit. Naast de kritiek waardeerde Groen de dynamiek en vernieuwingsdrang van dit tijdsgewricht en zag hij juist vanwege zijn kritische visie de achttiende eeuw als een cruciaal tijdperk in de Europese en Nederlandse geschiedenis. Paradoxaal genoeg zou mijns inziens criticus Groen dan ook als één van de wegbereiders van de moderne studie van de achttiende eeuw gezien kunnen worden.

De opvatting van Groen en andere protestantse Verlichtingscritici als uitvinders van het moderne idee van de achttiende eeuw dient evenwel ook te worden gerelativeerd. De casus van *Ongeloof en Revolutie* vormt allereerst uiteraard een te smalle basis voor wijdlopende conclusies. Nader onderzoek naar het beeld van Verlichting en de achttiende eeuw in protestantse werken uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw vanuit internationaal en transnationaal perspectief zou mijns inziens dan ook zeer gewenst zijn. In het bijzonder de al dan niet aanwezige wisselwerking, de dialoog, tussen verlichte en antiverlichte geschriften (en alle grijsinten daartussen) zou nog meer aandacht van historische onderzoekers kunnen krijgen. Daarbij zou ook nader dan in dit artikel is gedaan gekeken kunnen worden naar breder bronnenmateriaal zoals preken en pamfletten, die bijvoorbeeld naar aanleiding van de herdenking van de Reformatie in 1817 werden gepubliceerd.

De achttiende eeuw was voor Groen, samenvattend, niet primair een historische periode maar een idee, 'een beweging der menscheid'. De opkomst van deze verlichte ideeënwereld viel voor hem echter wel samen met het begin van het historisch tijdvak van de achttiende eeuw en daarmee leverde hij ook een bijdrage aan de karakterisering van de achttiende eeuw als historisch concept. De achttiende eeuw was, tot slot, voor Groen geen afgesloten historische periode: de tijdgeest van deze verfoeide eeuw duurde voort tot in zijn eigen levenstijd. De achttiende eeuw kende voor Groen vooralsnog geen einde. De geschiedenis bracht volgens Groen in zijn *Ongeloof en Revolutie* echter hoop. De verlichte tijdgeest vormde een uitzondering in de geschiedenis, alleen heersend in het heden. Het verleden en voor Groen hopelijk ook de toekomst waren aan de strijders tegen de geest der eeuw.

Matthijs Lok 17974 doceert moderne Europese geschiedenis bij de opleiding Europese studies van de Universiteit van Amsterdam. In 2009 promoveerde hij op Windvanen. Napoleonische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie 1813-1820 (Amsterdam: Bert Bakker, 2009). Momenteel doet hij onder meer onderzoek naar politieke herinneringen en historisch denken in de achttiende- en negentiende eeuw, Europees- en transnationaal conservatisme en het idee van Europa rond 1800. Lok is redactielid van De Achttiende Eeuw en bestuurslid van de De Negentiende Eeuw.

Correspondentie-adres: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Spui-straat 134 1012 VB Amsterdam, m.m.lok@uva.nl